

УДК 314.72

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-74>

Гундертайло Юлія Данилівна

молодший науковий співробітник

лабораторії соціальної психології особистості,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-6959-663X

juligundertaylo@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ АРТТЕРАПІЇ В СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ СУПРОВОДІ ВПО

Актуальність. Соціально-психологічний супровід ВПО є актуальною потребою українського суспільства в умовах тривання воєнних дій на сході країни, ускладнених світовою кризою пандемії COVID-19. Сучасні напрями супроводу обговорюються в площині сприяння відновленню психічного здоров'я та психосоціальної підтримки (МНПСС), посилення особистісної автономності, зокрема здатності самостійно організувати свою життєдіяльність і бути суб'єктом власного життєтворення. Важливим напрямом соціально-психологічного супроводу ВПО є арттерапевтичні методи. Попри широке використання арттерапевтичних методів у практиці соціально-психологічного супроводу ВПО наразі не вистачає загального аналізу напрацьованого доробку.

Метою статті є визначення особливостей застосування арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО в Україні.

Методи і методологія. Проведено контент-аналіз 30 публікацій вітчизняних авторів, присвячених використанню арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО, за чотирма критеріями: вік клієнтів, модель супроводу, вид арттерапії, критерії ефективності арттерапевтичного втручання.

Результати. Показано, що 56,7% статей присвячено застосуванню арттерапії в соціально-психологічному супроводі дітей. У 36,7% проаналізованих статей описується психосоціальна модель супроводу (без звернення до аспекту тілесності); 73% проаналізованих джерел повідомляють про використання малюнкових методів. Серед ефектів арттерапевтичної роботи половина авторів виділяє катарсис, понад третину – поліпшення емоційної саморегуляції.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з популяризацією накопиченого практичними психологами масиву успішних кейсів практичного використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО. Очевидною є також потреба в збільшенні кількості доказових наукових досліджень використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО

Ключові слова: соціально-психологічний супровід; ВПО; арттерапія; біопсихосоціальна модель; малюнкові методи.

Yuliia D. Hundertailo

Junior Researcher,

Laboratory of Social Psychology of Personality,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-6959-663X

juligundertaylo@gmail.com

FEATURES OF ART THERAPY APPLICATION IN THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF IDPs

Relevance. Socio-psychological support of IDPs is an urgent need of Ukrainian society in the context of ongoing hostilities in the east of the country, complicated by the global crisis of the COVID-19 pandemic. Current areas of support are discussed in the field of promoting mental health and psychosocial support (MHPSS), strengthening personal autonomy, including the ability to organize their own lives and be a subject of creating their own life. Art therapy methods are an important area of socio-psychological support for IDPs. Despite the widespread use of art therapy methods in the practice of social and psychological support of IDPs in Ukraine, there is a lack of a general analysis of the achievements.

The purpose of the article is to determine the features of the use of art therapy in the socio-psychological support of IDPs in Ukraine.

Methods and methodology. A content analysis of 30 publications by domestic authors on the use of art therapy in the socio-psychological support of IDPs in Ukraine based on four criteria: age of clients, model of support, type of art therapy, art therapy intervention criteria of effectiveness.

Results. It is shown that 56.7% of articles are devoted to the use of art therapy in the socio-psychological support of children. 36.7% of the analyzed articles describe the psychosocial model of support (without involving the aspect of corporality). 73% of the analyzed sources report the use of drawing methods. Among the effects of art therapy 50% of the authors highlight catharsis, 40% – the improvement of emotional self-regulation.

Perspectives for further research are related to the popularization of the array of successful cases of practical use of art therapy in the socio-psychological support of IDPs accumulated by practical psychologists. It is also necessary to increase the amount of evidence-based research on the use of art therapy in the socio-psychological support of IDPs.

Keywords: socio-psychological support; IDPs; art therapy; biopsychosocial model; drawing therapy technics.

Постановка проблеми. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 6 липня 2021 року Єдиною інформаційною базою даних про внутрішньо переміщених осіб взято на облік 1 473 650 переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької і

Луганської областей та АР Крим (ВПО). Для цих людей війсьний конфлікт на теренах України є щоденною травматичною реальністю, адже на окупованих територіях у них залишилися родичі, друзі, майно, улюблені місця. Кожне загострення на фронті викликає у них зростання тривожності, посилення емоційної чутливості, перепадів настрою. Відповідно, гостро постає питання соціально-психологічного супроводу ВПО.

У державній політиці щодо ВПО останнім часом відбувалися певні зміни. Сьогодні цією категорією населення опікуються два міністерства: Міністерство соціальної політики України (забезпечує щомісячну адресну допомогу ВПО, фінансування заходів щодо захисту дітей, сімей, жінок з найуразливіших категорій суспільства, фінансування субсидій на житлові та комунальні послуги) і Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, у складі якого функціонує Управління з питань внутрішньо переміщених осіб та гуманітарного співробітництва. Попри складну соціально-економічну ситуацію міністерства спільно з міжнародними партнерами реалізують низку проєктів, спрямованих на допомогу ВПО.

Особливо важко було особам цієї категорії протягом періоду пандемії COVID-19, коли до всіх і так не простих проблем додалися проблеми, пов'язані з пандемією.

Для психологічної підтримки ВПО у жовтні 2020 року Міжнародна організація з міграції (МОМ) відкрила гарячу лінію емоційної підтримки для мешканців Донецької та Луганської областей у межах проєкту «Нагальна гуманітарна допомога та підтримка раннього відновлення для громад, постраждалих унаслідок конфлікту на сході України», який МОМ впроваджує за фінансування Бюро у справах населення, біженців та міграції Держдепартаменту США (Міжнародна організація міграції, 2019).

25 березня 2020 року на базі Навчально-практичного центру психологічних інновацій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України започатковано реалізацію волонтерського проєкту психологічної підтримки і допомоги населенню під час пандемії COVID-19 «Онлайн-коло». Базою такої діяльності став багаторічний досвід кризової допомоги населенню, яку надавали спеціалісти центру. Було оперативно розгорнуто систему комплексної професійної допомоги, до якої також дістали доступ і ВПО. Зазначимо, що ця ситуація ставить перед спеціалістами, залученими до процесів соціально-психологічного супроводу ВПО, нові завдання та вимоги, зокрема щодо організації роботи в умовах повного/часткового локдауну, коли соціально-психологічна напруженість суттєво зросла і, відповідно, рівень тривожності серед ВПО значно підвищився.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Соціально-психологічний супровід як різновид психосоціальної підтримки є спеціально організованою і змодельованою діяльністю, що характеризується тривалістю та систематичністю (Титаренко, 2019; Лазоренко, 2020; Дворник, 2019; Ларіна, 2021; Мирончак, 2021; Савінов, 2021).

Соціально-психологічний супровід ВПО ми розглядаємо як систему довготривалих заходів, спрямованих на відновлення суб'єктності як якості життєдіяльності в контексті особистісного зростання, функціональності особи, створення сприятливих умов для реалізації людини. Власне, основною метою соціально-психологічного супроводу ВПО ми вважаємо відновлення *особистісної автономності* цієї категорії осіб, а саме їхньої здатності повністю самостійно організовувати свою життєдіяльність, бути суб'єктом свого життєтворення. ВПО у процесі переселення частково, а іноді й повністю втрачають навички самостійності або відчують розгубленість, невпевненість щодо своїх можливостей, мають низьку самооцінку. Особливо це стосується мешканців компактних поселень.

Соціально-психологічний супровід ВПО в міжнародному досвіді визначають поняттям «Mental health and psychosocial support» (MHPSS) – психічне здоров'я та психосоціальна підтримка. Під MHPSS розуміють будь-яку підтримку (зокрема довготривалу), що сприяє психічному здоров'ю та психосоціальному благополуччю людей (Weissbecker, Hanna, El Shazly, Gao, & Ventevogel, 2019).

Арттерапія – один із важливих напрямків психологічної допомоги і супроводу ВПО та мігрантів у світі загалом і в Україні зокрема. Використання методів арттерапії є фактично незамінним у випадках, коли людина не здатна вербалізувати свій травматичний досвід (діти, люди похилого віку, особи з особливими потребами), оскільки тут використовуються інші модальності (звук, рух, малювання і т. ін.)

Всесвітня організація охорони здоров'я замовила аналітичне дослідження за назвою «Які докази ролі мистецтва в поліпшенні здоров'я та благополуччя? Аналітичний огляд», результати якого було оприлюднено в жовтні 2019 року (Fancourt, & Finn, 2019). Аналіз охоплював понад 3000 наукових досліджень у різних галузях. Виявилось, що мистецтво відіграє важливу роль у профілактиці та лікуванні захворювань протягом усього життя людини. Дослідники рекомендують залучати мистецтво на індивідуальному, місцевому і національному рівнях та сприяти підтримці міжсекторального співробітництва в цьому процесі. Також вони обґрунтовують використання арттерапії в практиці подолання наслідків травматичних подій, зокрема у сфері

психосоціальної підтримки мігрантів і ВПО. Мистецтво в різних його формах зменшує тривожність, депресію та симптоми ПТСР, сприяє збереженню особистісної ідентичності та інтеграції досвіду, послаблює відчуття безсилля та гніву, активізує соціальну інтеграцію, підтримує психічне здоров'я. Також виявлено, що заняття мистецтвом поліпшують якість життя осіб, що пережили травматичні події, і в довготривалій перспективі. Доведено, що малювання в процесі арттерапії поліпшує розуміння та осмислення травматичної події.

В Україні арттерапію застосовують також у процесі соціально-психологічного супроводу ВПО та військових (Вознесенська, & Сидоркіна, 2015; Галіцина, 2018; Гундертайло, 2017; Корсунська, & Єхалова, 2018). Серед ефектів називають підвищення самооцінки, зниження рівня стресу, усвідомлення власних ресурсів, налагодження взаємодії в групах, формування чутливості до партнера і до себе. Арттерапія наразі посіла своє місце поміж інших видів практик у процесі соціально-психологічного супроводу ВПО й активно застосовується у роботі як державних, так і громадських організацій. Однак широке застосування окремих видів (малювання) як засобу діагностики і корекції для особистості, що переживає наслідки травматичних подій, не охоплює всіх можливостей арттерапії. Також досі не використовуються окремі види арттерапії. Зокрема, у нас зовсім немає робіт, присвячених музейній арттерапії, значну ефективність якої підтверджують зарубіжні дослідження (Betts, Potash, Luke, & Kelso, 2015). Її варто було б використовувати саме в роботі з мігрантами і ВПО.

Попри те, що арттерапія знаходить широке застосування в практиці соціально-психологічного супроводу вразливих груп загалом і ВПО зокрема, не вистачає загального аналізу того доробку, який уже напрацьовано в країні.

Мета статті – визначити особливості застосування арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Організація і реалізація соціально-психологічного супроводу ВПО в Україні стали викликом для професійної спільноти. Завдяки міжнародній підтримці тисячі психологів пройшли різні програми підвищення кваліфікації та здобули нові знання, навички, освоїли модерні методи роботи, спеціалізувалися на травмочутливій практиці.

Одним із напрямів психотерапії, який набув значного поширення в Україні з початком воєнного конфлікту, стала арттерапія. Травматичні переживання особистості є настільки різноплановими й об'ємними, що потребують невербального вираження й інтеграції. Саме таким простором для катарсису і є творчий процес в арттерапії. Особливо гостро стоїть

питання опрацювання травматичних переживань в осіб, які відчувають труднощі з вербалізацією (діти, люди похилого віку і т. ін.). За такої умови майже єдиним способом опрацювання пережитого стають методи арттерапії.

Попри значне поширення методів арттерапії в практиці соціально-психологічного супроводу ВПО в Україні кількість наукових публікацій з цієї тематики загалом невелика. Причину ми вбачаємо, з одного боку, в обмеженому фінансуванні проєктів (як благодійних, так і державних) у цій сфері, а з другого – у тому, що й досі немає відповідної платформи для комунікації науковців і практиків. Такий цифровий простір уможливив би взаємовигідне партнерство, практики дістали б достовірні наукові дані для обґрунтування проєктів, а науковці – можливість взаємодії з різними вибірками.

Проведене нами дослідження ґрунтується на контент-аналізі публікацій останнього періоду за тематикою арттерапії в Україні. Для роботи відібрано та сформовано сутнісні *критерії* аналізу використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі:

- статті фокусуються на проблемах ВПО в Україні;
- статті присвячено використанню методів арттерапії;
- статті опубліковано в період 2014–2020 рр.

Для аналізу публікацій обрано такі бази даних: публікації в спеціалізованому журналі «Простір арттерапії» та матеріалах конференцій «Простір арттерапії», фонди Електронної бібліотеки НАПН України та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, публікації Українського науково-методичного центру практичної психології та соціальної роботи. Усього для аналізу відібрано 30 наукових публікацій, які було проаналізовано відповідно до чотирьох категорій: вік клієнтів, щодо яких застосовується арттерапевтичний супровід, модель супроводу, види арттерапії, критерії ефективності арттерапії (табл.).

Таблиця

Категорії контент-аналізу наукових публікацій

Вік	діти/дорослі
Модель супроводу	психосоціальна – біопсихосоціальна
Види арттерапії	образотворча терапія, драматерапія, лялькотерапія тощо
Критерії ефективності арттерапії в роботі з ВПО	катарсис, психокорекція негативних станів і т. ін.

Загалом дібрані нами публікації можна розділити на три групи: теоретико-методологічні роботи (20%), прикладні дослідження (54%),

практичні посібники (23%). Найбільшу частку становлять прикладні дослідження, оскільки до арттерапевтичних практик вдається велика кількість психологів, соціальних працівників та педагогів.

З'ясовано, що в 56,7% статей розглядається застосування арттерапії в соціально-психологічному супроводі дітей. Роботі і з дорослими, і з дітьми присвячено 20% робіт, 23,3% публікацій – суто роботі з дорослими. Варто зазначити, що в роботі з дорослих клієнтами спектр методів соціально-психологічного супроводу стає суттєво ширшим й охоплює різні види вербальної підтримки. Сім'ї чи, скажімо, цілі групи ВПО також стають учасниками різного роду проектної діяльності.

Наступним нашим завданням було визначити співвідношення застосування в Україні *двох основних моделей* соціально-психологічного супроводу ВПО.

Психосоціальна модель супроводу зазвичай зосереджує увагу лише на психологічних і соціальних наслідках травматичної ситуації, але не охоплює елементи роботи з тілесністю. Ігнорування тілесного аспекту зменшує якість супроводу і подовжує шлях до автономності, адже суто психосоціальними інтервенціями неможливо освоїти практики саморегуляції. «Непомітне» тіло залишається поза увагою спеціалістів, що призводить до збільшення кількості психосоматичних реакцій як наслідків переживання травматичної ситуації.

Біопсихосоціальна модель супроводу на всіх стадіях активно включає тілесність в поле зору уваги всіх учасників процесу, надаючи місце і час психофізіологічним практикам (починаючи з простих дихальних вправ).

З'ясовано, що в кожній третій (36,7%) проаналізованій статті описується психосоціальна модель супроводу, що є досить високим показником. Найчастіше таку модель використовують у педагогічних дослідженнях і теоретичних розвідках, що свідчить про те, рівень фізичної культури в суспільстві залишається загалом низьким. Активна психоедукація в шкільному середовищі сьогодні є вкрай потрібною, адже здоров'я в наш час буквально на вагу золота.

Також нас цікавило питання, які різновиди арттерапії використовуються в соціально-психологічному супроводі ВПО. Серед найбільш поширених методів можна виокремити образотворчу арттерапію (малювання): 73% проаналізованих джерел повідомляють про використання малюнків у процесі роботи. Така поширеність пояснюється доступністю і простотою методу, з одного боку, і його універсальністю – з другого, оскільки він може застосовуватися в різноманітних контекстах і для різнопланових цілей.

Також у соціально-психологічному супроводі ВПО використовують колажування, мандали, бібліотерапію, драматерапію, лялькотерапію, казкотерапію, ліплення, танцювально-рухову терапію, маскотерапію, музикотерапію, плейбек-театр тощо. Цей широкий спектр, зрозуміло, невичерпний, що дає нам змогу побачити перспективи дальшого розвитку соціально-психологічного супроводу ВПО в долученні інших видів арттерапії, які ще не посіли заслуженого місця в сьогоденній практиці. Ідеться, зокрема, і про музейну арттерапію.

Що ж до ефективності арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО, то її оцінка в польових умовах є досить умовною, адже супровід – це комплекс заходів, що охоплює цілу низку різноманітних складових. Крім того, найчастіше в публікаціях арттерапевти презентують свою роботу методом кейсів, що дає змогу чітко уявити контекст роботи, його унікальність, однак не дає змоги говорити про науково обґрунтовані результати. Власне, тут ми можемо згадати лише одну статтю з контрольною групою, повторним тестуванням і т. ін. (Зелінська, 2019).

Серед ефектів арттерапевтичної роботи кожен другий автор виділяє *катарсис* – процес вивільнення емоцій, найчастіше негативних. Невербальний характер арттерапії дає змогу виразити більше переживань, усю глибину особистого досвіду, його багатогранність і різноплановість. Ще 40% авторів зазначають, що використання арттерапії позитивно впливає на *емоційну саморегуляцію* ВПО, а саме гармонізує емоційну сферу, сприяє позитивному настрою, знижує емоційну напруженість, рівень тривожності. Серед позитивних впливів називають також підвищення самооцінки, розвиток креативності, спонтанності, рефлексії, самостійності, пізнавальних процесів, формування майбутнього. Також зазначають соціальні ефекти, такі як поліпшення соціальної адаптації, групове відновлення,

Аналіз публікацій, крім іншого, актуалізує *етичні проблеми* соціально-психологічного супроводу ВПО. Проведення заходів супроводу і досліджень ВПО має бути травмочутливим, адже ця група населення перебуває під загрозою стигматизації і самостигматизації. І хоча, загалом, можна сказати, що дослідники дотримуються вимог щодо поваги до честі й гідності своїх респондентів, однак є окремі дослідження, у яких трапляється мова ворожнечі до людей, які мають інші політичні погляди. Зокрема, мова ворожнечі може проявлятися, коли реальні вислови окремих осіб із числа ВПО подаються не в контексті негативного інформаційного впливу («причиною війни є українська влада і українська армія»; «увесь світ у боргу»; «усі довкола вороги»), а як свідомо світоглядна позиція, що не відповідає реальному стану справ.

Зрозуміло, що дослідники максимально дослівно відтворюють вислови своїх респондентів, однак у світлі професійного ставлення до людей, що пережили травматичні події, інтерпретація результатів мала б бути переведеною в гуманістичний дискурс обговорення інформаційної війни. На жаль, подібні настановлення дослідників можуть призводити до формування негативних стереотипів та упереджень щодо ВПО, розпалювати ненависть до цієї групи населення, що тягне за собою зростання соціальної напруженості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО в Україні має значний потенціал для розвитку. Серед відомих нам публікацій, у яких ідеться про використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО, більшість присвячено роботі з дітьми. У значній кількості досліджень увага фокусується на біопсихосоціальной моделі супроводу. Найчастіше арттерапевти використовують у роботі малювання, проте не забувають і про такі різновиди роботи, як колажування, мандали, бібліотерапія, драматерапія, лялькотерапія, казкотерапія, ліплення, танцювально-рухова терапія, маскотерапія, музикотерапія, плейбек-театр. Серед найбільш поширених ефектів арттерапевтичного соціально-психологічного супроводу ВПО називають вивільнення емоцій та емоційну саморегуляцію.

А проте накопичений практичними психологами великий масив практичних кейсів використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО досі залишається малопомітним у суспільному дискурсі. Тому активна взаємодія зі всіма стейкхолдерами соціально-психологічного супроводу ВПО могла б сприяти збільшенню представленості в публічному дискурсі успішних історій використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО і полегшити доступ до соціально-психологічної підтримки для осіб, які її потребують. Очевидно також, що практикам не вистачає науково-методичного матеріалу у сфері як самої арттерапії, так і арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО, зокрема підручників, методичних посібників, збірників найкращих практик тощо, які дали б змогу збільшити кількість використовуваних у практиці видів арттерапії і поліпшити якість роботи спеціалістів. Так само гостро стоїть питання організації доказових наукових досліджень використання арттерапії в соціально-психологічному супроводі ВПО, які могли б довести ефективність такої роботи достовірними даними і яких наразі ще дуже мало.

Список використаних джерел

Вознесенська, О. Л., & Сидоркіна, М. Ю. (2015). *Арт-терапія у подоланні психічної травми: практичний посібник*. Київ: Золоті ворота.

Галіцина, Л. (2018). Пташка в печері, або арт-терапія як засіб психологічної адаптації вимушених переселенців та СЖО. *Простір арт-терапії*, спецвипуск, 97–104.

Гундертайло, Ю. Д. (2017). Арт-терапевтичні методики в довгострокових програмах соціально-психологічної інтеграції внутрішньо переміщених осіб у місцеві громади. *Простір арт-терапії*, 1(21), 25–34.

Дворник, М. С. (2019). Використання смартфон-застосунків в умовах психотравматизації населення. *Інформаційні технології і засоби навчання*, 73(5), 236–248. Взято з <https://doi.org/10.33407/itlt.v73i5.2760>.

Зелінська, Я. Ц. (2019). Досвід корекції емоційної складової Я-образу вимушено переміщених осіб засобами арт-терапії. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Запорізького нац. ун-ту та Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 1(15), 42–48.

Корсунська, В. & Схалова, Л. (2018). Узагальнення досвіду надання допомоги внутрішньо переміщеним особам. *Простір арт-терапії*, спецвипуск, 4–20.

Лазоренко, Б. П. (2020). Реінтеграція особистості в умовах гібридних війни та миру: соціально-психологічні механізми відчуження та присвоєння суб'єктності. У Л. А. Найдьонова, & Н. Л. Дятел (Ред.), Ю. С. Чаплінська (Уклад.), *Кіберсоціалізація: збірник наукових праць* (с. 103–104). Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Ларіна, Т. О. (2021). Алгоритми підтримання саногенного комунікативного простору особистості під час переходу суспільства від війни до миру. У Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, & М. С. Дворник (Ред.), *Породжені війною спільноти як соціальні донори і реципієнти: матеріали міждисциплінарного наукового семінару (м. Київ, 25 березня 2021 р.)* (с. 35–37). Київ: ІС НАН України; ІСПП НАПН України.

Мирончак, К. В. (2021). Етапи переживання втрати як орієнтири для соціально-психологічного супроводу особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 48 (51), 68–75.

Міжнародна організація міграції (2019). MOM набирає учасників нового проєкту з підтримки бізнесу. Взято з <https://www.iom.org.ua/ua/mom-nabygaue-uchasnykiv-novogo-proektu-z-pidtrymky-biznesu>

Савінов, В. В. (2021). Плейбек-театр як фасилітатор психологічних ресурсів травмованої спільноти. У Т. М. Титаренко, О. Г. Злобіна, & М. С. Дворник (Ред.), *Породжені війною спільноти як соціальні донори і реципієнти: матеріали міждисциплінарного наукового семінару(м. Київ, 25 березня 2021 р.)* (с. 44–51). Київ: ІС НАН України; ІСПП НАПН України.

Титаренко, Т. М. (2019). Травмочувливий психологічний супровід як медіатор конструктивних особистісних трансформацій. У *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах*, Матеріали науково-практичної

конференції (с. 274–278). Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського.

Betts, D. J., Potash, J. S., Luke, J. J., & Kelso, M. (2015). An art therapy study of visitor reactions to the United States Holocaust Memorial Museum. *Museum Management and Curatorship*, 30(1), 21–43.

Fancourt Daisy, Finn Saoirse (2019). What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? A scoping review. Retrieved from <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/329834/9789289054553-eng.pdf>

Weissbecker, I., Hanna, F., El Shazly, M., Gao, J., & Ventevogel, P. (2019). Integrative Mental Health and Psychosocial Support Interventions for Refugees in Humanitarian Crisis Settings: Integrative Health Care for the 21st Century Refugees. In Wenzel, T., & Drohpek, B. (Ed.), *An Uncertain Safety* (pp. 117–153). Springer, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-72914-5_6.

References

Betts, D. J., Potash, J. S., Luke, J. J., & Kelso, M. (2015). An art therapy study of visitor reactions to the United States Holocaust Memorial Museum. *Museum Management and Curatorship*, 30(1), 21–43. (in English)

Dvornyk, M. S. (2019). Vykorystannia smartfon-zastosunkiv v umovakh psykhotraumatyzatsii naseleennia [Use of smartphone applications in the conditions of psycho-traumatization of the population]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia*, 73(5), 236–248. Retrieved from <https://doi.org/10.33407/itlt.v73i5.2760>. (in Ukrainian)

Fancourt Daisy, Finn Saoirse (2019). What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? A scoping review. Retrieved from <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/329834/9789289054553-eng.pdf> (in English)

Halitsyna, L. (2018). Ptashka v pecheri, abo art-terapiia yak zasib psykhologichnoi adaptatsii vymushenykh pereselentsiv ta SZHO [A bird in a cave, or art therapy as a means of psychological adaptation of IDPs and SJO]. *Prostir art-terapii*, spetsvyпуск, 97–104. (in Ukrainian)

Hundertaylo, Yu. D. (2017). Art-terapevtychni metodyky v dovhostrokovykh prohramakh sotsialno-psykhologichnoi intehratsii vnutrishno peremishchenykh osib u mistsevi hromady [Art-therapeutic techniques in long-term programs of social and psychological integration of internally displaced persons into local communities]. *Prostir art-terapii*, 1(21), 25–34. (in Ukrainian)

Korsunska, V. & Yekhalova, L. (2018). Uzahalnennia dosvidu nadannia dopomohy vnutrishno peremishchenym osobam [Generalization of the experience of providing assistance to internally displaced persons]. *Prostir art-terapii*, spetsvyпуск, 4–20. (in Ukrainian)

Larina, T. O. (2021). Alhorytmy pidtrymannia sanohennoho komunikatyvnoho prostoru osobystosti pid chas perekhodu suspilstva vid viiny do myru [Algorithms for maintaining the sanogenic communicative space of the individual during the transition of society from war to peace]. In T. M. Tytarenko, O. H. Zlobina, & M. S. Dvornyk (Red.), *Porodzeni viinoiu spilnoty yak sotsialni donory i retsypiienty: materialy*

mizhdystsyplinarnoho naukovo seminaru (m. Kyiv, 25 bereznia 2021 r.) (pp. 35–37). Kyiv: IS NAN Ukrainy; ISPP NAPN Ukrainy. (in Ukrainian)

Lazorenko, B. P. (2020). Reintehratsiia osobystosti v umovakh hibrydnykh viiny ta myru: sotsialno-psykholohichni mekhanizmy vidchuzhennia ta prysvoiennia subiektnosti [Reintegration of the individual in the conditions of hybrid war and peace: socio-psychological mechanisms of alienation and appropriation of subjectivity]. In L. A. Naydonova, & N. L. Diatel (Ed.), Yu. S. Chaplinska, *Kibersotsializatsiia: zbirnyk naukovykh prats* (pp. 103–104). Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Mizhnarodzhna orhanizatsiia mihratsiii (2019). MOM nabyraie uchashnykiv novoho proiektu z pidtrymky biznesu [International Organization for Migration IOM is recruiting participants for a new business support project] (2019). Retrieved from <https://www.iom.org.ua/ua/mom-nabyraie-uchashnykiv-novogo-proiektu-z-pidtrymky-biznesu> (in Ukrainian)

Myronchak, K. V. (2021). Etapy perezhyvannia vtraty yak oriientyr dlia sotsialno-psykholohichnoho suprovodu osobystosti. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 48 (51), 68–75. (in Ukrainian)

Savinov, V. V. (2021). Pleybek-teatr yak fasyliator psykholohichnykh resursiv travmovanoyi spilnoty. In T. M. Tytarenko, O. H. Zlobina, & M. S. Dvornyk (Ed.), *Porodzeni viinnoi spilnoty yak sotsialni donory i retsypiienty: materialy mizhdystsyplinarnoho naukovo seminaru* (m. Kyiv, 25 bereznia 2021 r.) (pp. 44–51). Kyiv: IS NAN Ukrainy; ISPP NAPN Ukrainy. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. (2019). Travmochutlyvyi psykholohichniy suprovid yak mediator konstruktynykh osobystisnykh transformatsii [Trauma-Sensitive Psychological Support as a Mediator of Constructive Personal Transformations]. In *Filosofsko-sotsiolohichni ta psykholoho-pedahohichni problemy pidhotovky osobystosti do vykonannia zavdan v osoblyvykh umovakh* [Philosophical, Sociological and Psychological-Pedagogical Problems of Preparing a Person to Perform Tasks in Special Conditions] (pp. 274–278). Kyiv: The National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi. (in Ukrainian)

Voznesenska, O. L., & Sydorkina, M. Yu. (2015). *Art-terapiia u podolanni psykhičnoyi travmy* [Art therapy in overcoming mental traum]a. Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)

Weissbecker, I., Hanna, F., El Shazly, M., Gao, J., & Ventevogel, P. (2019). Integrative Mental Health and Psychosocial Support Interventions for Refugees in Humanitarian Crisis Settings: Integrative Health Care for the 21st Century Refugees. In Wenzel, T., & Droňpek, B. (Ed.), *An Uncertain Safety* (pp. 117–153). Springer, Cham. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-319-72914-5_6. (in English)

Zelinska, Ya. Ts. (2019). Dosvid korektsii emotsiinoi skladovoi Ya-obrazu vymusheno peremishchenykh osib zasobamy art-terapii [Experience of correction of the emotional component of the self-image of forcibly displaced persons by means of art therapy]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 1(15), 42–48. (in Ukrainian)